दुषो विशेषनियमः ? इति विचिकित्सायां मृत्युविशेषाद् नियमप्राप्तावाचष्टे । समाने पि हि विद्वद्विदुषोर्हृदया मप्रद्योतेन् तत्प्रकाशितद्वारत्वे च मूर्द्धस्थानादेव विद्वाञ्छिषक्रामति स्थानान्तरेभ्यस्त्वितरे । कुतः ? विद्यासामर्थ्यात् । यदि विद्वानपीतरवत् यतः कुतश्चिद्देहदेशादुत्क्रामेन्नैवोत्क्रष्टः लोकं लभेत तत्तानर्थिकैव विद्या स्यात् । तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च विद्यायेषभूता च मूर्द्धन्यनाडीसम्बन्धा गतिरनुशीलयितव्या विद्या विशेषेषु विहिता तामभ्यस्य स तथैव प्रतिष्ठत इति युक्तम् । तस्माद्दयालयेन ब्रह्मणा स्वपासितेनानुगृहीतस्तद्भावमापन्नोविद्वान् मूर्द्धन्यया यताधिकया यतादतिरिक्तया एकयततमया नाड्या निष्क्रामति, इतराभिरितरे । तथा हि हार्दविद्यां प्रकृत्य समामनन्ति "यतश्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्तीति" भा० । "रश्म्यनुसारी" सू० । "अस्ति दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश"इति हार्दविद्या "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म"इत्युपक्रम्य विहिता । तत्प्रक्रियायाम् अथ एतद्धृदयस्य नाड्य इत्युपक्रम्य सप्रपञ्चं नाडीरश्मिसम्बन्धस्तत्रोक्तम् । "अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्द्ध्वमाक्रमत"इति । पुनश्चोक्तम् "तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेतीति" । तस्माच्छताधिकया नाड्या निष्क्रमन् रश्म्यनुसारी निष्क्रामतीति गम्यते । तत्किमविशेषेणैवाहनि रात्रौ वा म्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्वमाहोस्विदहन्येवेति संशये सति अविशेषश्रवणादविशेषेणैव तावद्रश्म्यनुसारीति प्रतिज्ञायते" भा० । "निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च" सू० । "अस्त्यहनि नाडीरश्मिसम्बन्ध इत्यहनि मृतस्य स्याद्रश्म्यनुसारित्वं रात्रौ तु प्रेतस्य न स्यात् नाडीरश्मिसम्बन्धविच्छेदादिति चेन्न । नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् यावद्देहभावी हि शिराकिरणसम्पर्कः । दर्शयति चेतमर्थं श्रुतिः "अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते ता अमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः" इति । निदाघसमये च निशाप्यपि किरणानुवृत्तिरुपलभ्यते प्रतापादिकार्यदर्शनात् । लोकानुवृत्तेस्तु दुर्लक्ष्यत्वमुल्लन्दरजनीषु शैशिरेष्विव दिनेषु । "अहरेवैतद्रात्रौ विदधातीति" चैतदेव दर्शयति । यदि च रात्रौ प्रेतोविनैव रश्म्यनुसारेणोर्द्ध्वमाक्रमेत रश्म्यनुसारानर्थक्यं भवेत् । न ह्येतद्विशिष्याभिधीयते दोदिवा प्रैति स रश्मीनमेध्योर्द्ध्वमाक्रमते यस्तु रात्रौ सोऽनमेध्यैवेति" । अथ तु विद्वानपि रात्रिप्रायणाऽपराधमात्रेण नोर्द्ध्वमाक्रमेत पाक्षिकफला विद्येति अप्रवृत्तिरेव तस्यां स्यात् मृत्युकालानियमात् । अथापि रात्राबुपरतोऽहरागमनुदीक्षेत । अहरागमेऽप्यस्य कदाचिद्रश्मिसम्बन्धार्हं शरीरं स्यात् पावकादिसम्पर्कात् । "स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति" च श्रुतिरनुदीक्षां दर्शयति । तस्मादविशेषेणैवेदं रात्रिन्दिवं रश्म्यनुसारित्वम्" भा० । "अतश्चायनेऽपि दक्षिणे"सू० । "अतएवोदीक्षानुपपत्तेः अपाक्षिकफलत्वाच्च विद्याया अनियतकालत्वाच्च मृत्योदक्षिणायनेऽपि म्रियमाणो विद्वान् प्राप्नोत्येव विद्याफलम् । उत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेर्भीष्मस्य च प्रतीक्षादर्शनात् "आपूर्य्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासान् तानिति" च श्रुतेरपेक्षितत्वादुत्तरायणमितीमामाशङ्कामनेन सूत्रेणापनुदति । प्राशस्त्यप्रसिद्धिरविद्वद्विषया । भीष्मस्य प्रतिपालनमाचारपरिपालनार्थं पितृप्रसादलब्धस्वच्छन्दमृत्युताख्यापनार्थञ्च । श्रुतेस्त्वयं वक्ष्यति आतिवाहिकसङ्गिग्रात्" इति । ननु च "यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिञ्चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभेति" कालप्राधान्ये योगिक्रमस्याऽहरादिकालविशेषः स्मृतावावृत्तये नियतः कथं रात्रौ दक्षिणायने वा प्रयातोऽनावृत्तिं यायादिति । अत्रोच्यते भा० । "योगिनः प्रति च कार्य्यते आर्त्ते चैते" सू० । 'योगिनः प्रति चायमहरादिकाल विनियोगोऽनावृत्तये कार्य्यते आर्ते च ते योगसाङ्ख्ये न श्रौते । अतोविषयभेदात् प्रमाणविशेषाच्च नास्य आर्त्तस्य कालविनियोगस्य श्रौतेषु विज्ञानेष्ववतारः । "ननु अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्" । "धूमोरात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासादक्षिणायन मिति" श्रौतावेव देवपितृयाणौ प्रत्यभिज्ञायेते स्मृतावपीति । उच्यते । "तत्कालं वक्ष्यामीति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानाद्विरोधमाशङ्क्य परिहार उक्तः । यदा पुनः स्मृतावपि अग्न्याद्यादेवा एवातिवाहिका गृह्यन्ते तदा न कश्चिद्विरोध इति भा०"

उत्क्रमणीय त्रि० उद्+क्रम-कर्मणि अनीयर् । अतिक्रमणीये "न वेदवचनात्तत न लोकवचनादपि । गतिरुत्क्रमणीया ते प्रयाणमरणं प्रति" भा० व० ८५ अ० । उद्क्रमणस्येदम् छ । उत्क्रमणसम्बन्धिनि त्रि० ।